

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΣΥΝΘΕΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Θέμα εργασίας: «Απαγόρευση βασανιστηρίων»

Υπεύθυνος καθηγητής: Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος

Υπεύθυνη εργασίας: Γεωργία Ψυχογιού -Αριθμός μητρώου: (1340200400512)

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2007-2008

«Απαγόρευση βασανιστηρίων»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

| | |
|--|-------|
| 1. Εισαγωγή..... | 5 |
| 2. Νομοθετικός ορισμός των «βασανιστηρίων» | |
| -α) έννοια-περιεχόμενο..... | 6-7 |
| -β) επιτακτική ανάγκη προστασίας θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων | 8 |
| 3. Δικαίωμα ψυχικής και σωματικής ακεραιότητας: | |
| -α) συνταγματική προστασία (Σ7§2)..... | 9-10 |
| -β) διεθνής προστασία..... | 11-16 |
| 4. Ποινικός Κολασμός: | |
| -α) κανόνες επιβολής και εκτίσεως της ποινής..... | 17 |
| -β) απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής ποινής ή μεταχειρίσεως..... | 18 |
| 5. Σεβασμός της αξίας του ανθρώπου: | |
| -α) περιεχόμενο-φορείς-πεδίο ισχύος | 19-20 |
| -β) συνταγματική θωράκιση..... | 21-22 |
| -γ) διεθνής κατοχύρωση και δεσμευτικότητα..... | 23 |
| 6. Παράθεση χαρακτηριστικών περιπτώσεων από τη νομολογία..... | 24-27 |
| 7. Συμπέρασμα..... | 28 |
| 8. Περίληψη: ελληνικά..... | 29 |
| αγγλικά..... | 29 |
| -Βιβλιογραφία..... | 30-31 |
| -Νομολογία..... | 31-32 |

Συντομογραφίες

| | |
|-------------|---|
| ΑΚ | Αστικός Κώδικας |
| ΑΠ | Άρειος Πάγος |
| ΔΕΚ | Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων |
| ΔιακΕΚοινοβ | Διακήρυξη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 12.4.1989. |
| ΔΣΑΠΔ | Διεθνές Σύμφωνο (ΟΗΕ) περί ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων της 19.12.1966 (v2362/1997) |
| ΔτΑ | Δικαιώματα του Ανθρώπου (περιοδικό) |
| ΕΔΔΑ | Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου |
| ΕΕΔΑ | Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου |
| ΕΚΧ | Κοινοτικός Χάρτης των θεμελιωδών κοινο- νικών δικαιωμάτων των εργαζομένων της 9.12.1989. |
| ΕΟΚ | Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα |
| ΕΣΔΑ | Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα δικαιώματα του ανθ- ρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών της 4.11.1960 (v.δ. 53/1974) |
| ΚΠοινΔ | Κώδικας Ποινικής Δικονομίας |

| | |
|---------|--|
| ν. | νόμος |
| ν.δ | νομοθετικό διάταγμα |
| νμλγ | νομολογία |
| ΟικΔιακ | Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 10.12.1948 (ΟΗΕ) |
| Ολ | Ολομέλεια |
| ό.π. | όπως παραπάνω |
| παρ. | παράγραφος |
| π.δ. | προεδρικό διάταγμα |
| ΠΚ | Ποινικός Κώδικας |
| Πρσφ | προσφυγή |
| Σ | Σύνταγμα |
| ΧΘΔΕΕ | Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊ- κής Ένωσης (σχέδιο 2000) |

1. Εισαγωγή

Η κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων αποτέλεσε επίτευγμα και απότοκο πολλών αγώνων και θυσιών. Θεμελιώδη δικαιώματα όπως αυτό της ζωής, της σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας ή της ισότητας δεν ήταν καθόλου αυτονόητα. Δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι και χιλιάδες ακόμη συνταρακτικά συμβάντα έμελλε να λάβουν χώρα για να κατοχυρωθούν διεθνώς τα ατομικά δικαιώματα. Όμως, ο κατάλογος των ατομικών δικαιωμάτων δεν είναι στατικός αλλά μεταβάλλεται για να ενισχυθεί όσο το δυνατόν περισσότερο το προστατευτικό πεδίο του ατόμου. Επίσης, η αποτελεσματικότερη προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιτυγχάνεται μόνο με τον δικαστικό έλεγχο. Η ρητή αναγνώρισή τους δεν αρκεί διότι στερείται πρακτικής σημασίας. Για το λόγο αυτό διεθνείς συμβάσεις συνέστησαν διακρατικά όργανα παροχής έννομης προστασίας, ώστε να παύσουν θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα να θεωρούνται γενικοί αφορισμοί, πολιτικές παραινέσεις ή ευκταίες προτάσεις μικρής πρακτικής σημασίας¹.

Στην παρούσα εργασία θα αναπτυχθεί το ζήτημα της απαγόρευσης των βασανιστηρίων και της συνταγματικής και διεθνούς κατοχύρωσης των θιγόμενων από τα βασανιστήρια ατομικών δικαιωμάτων. Αρχικά θα προσδιοριστεί το περιεχόμενο της έννοιας «βασανιστήριο» εκκινώντας από το νομοθετικό ορισμό και καταλήγοντας στη σκιαγράφηση της έννοιας μέσω σχετικών αποφάσεων της νομολογίας. Έπειτα, θα αναπτυχθούν τα δικαιώματα που πλήττονται από τα βασανιστήρια και πώς αυτά προστατεύονται μέσω Συνταγματικής θωράκισης και Διεθνών Συμβάσεων. Τέλος, παρατίθενται κάποια παραδείγματα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, η εξέταση των οποίων θα συμβάλλει στην επίλυση του αρχικού προβληματισμού περί αποτελεσματικής ή μη πρακτικής εφαρμογής των νομικώς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων.

¹ Δαγτόγλου, «Ατομικά Δικαιώματα», τόμος Α' σελ. 11.

2. Νομοθετικός ορισμός των βασανιστηρίων:

- α) Έννοια-περιεχόμενο:

Για τον προσδιορισμό της έννοιας των «βασανιστηρίων» αφετηρία αποτελεί ο νομοθετικός ορισμός. Για το λόγο αυτό ανατρέχουμε στο ποινικό δίκαιο² όπου «βασανιστήρια συνιστούν κάθε μεθοδευμένη πρόκληση έντονου σωματικού πόνου ή σωματικής εξάντλησης επικίνδυνης για την υγεία ή ψυχικού πόνου ικανού να επιφέρει σοβαρή ψυχική βλάβη, καθώς και παράνομη χρησιμοποίηση χημικών, ναρκωτικών ή άλλων φυσικών ή τεχνικών μέσων με σκοπό να κάμψουν τη βούληση του θύματος».

Συνεπώς, στην έννοια του βασανιστηρίου περιλαμβάνονται τόσο η επιβολή σωματικού όσο και ψυχικού πόνου με πράξη ή και παράλειψη τρίτου³ με σκοπό την υποταγή της θελήσεως ή τον εξευτελισμό του θύματος. Ως πόνος⁴ νοείται κάθε έντονο δυσάρεστο συναίσθημα. Στο σημείο αυτό πρέπει να δοθεί έμφαση στη διαφοροποίηση σωματικού και ψυχικού πόνου. Ενώ ο πρώτος αποτελεί πάντοτε βασανιστήριο, ο δεύτερος⁵ εξαρτάται από το πρόσθετο στοιχείο της επιδίωξης υποταγής της θελήσεως ή του εξευτελισμού του βασανιζομένου.

Ο σκοπός των βασανιστηρίων δεν αποτελεί κατά τα λοιπά καθοριστικό προσδιοριστικό και εννοιολογικό στοιχείο. Στερείται σημασίας αν το βασανιστήριο επιβάλλεται ως ανακριτικό, εκφοβιστικό μέσο, ως ποινή ή αυτοσκοπός. Επίσης, αδιάφορο για το χαρακτηρισμό μιας ενέργειας (ή παράλειψης) ως βασανιστηρίου είναι το γεγονός ότι επιδιώκει νόμιμο σκοπό, όπως π.χ. η εξακρίβωση της αλήθειας ή η επιστημονική πρόοδος.

Επιπλέον, βασανιστήρια δεν αποτελούν μόνο όσα αφήνουν ίχνη ή σημάδια στο σώμα ή όσα προκαλούν άμεσο έντονο πόνο. Για παράδειγμα αποτελούν

² Άρθρο 137^Α παρ. 2 ΠΚ, όπως προστέθηκε με το άρθρο 1 του νόμου 1500/1984 «Ποινικός κολασμός των βασανιστηρίων».

³ Όπως π.χ. η παράλειψη διατροφής ή περίθαλψης κρατουμένου.

⁴ Δαγτόγλου ό.π., σελ. 249-250.

⁵ Επί παραδείγματι, στην επιβολή ποινής στερητικής της ελευθερίας προκαλείται ψυχικός πόνος, όμως δεν αποτελεί βασανιστήριο διότι λείπει το πρόσθετο στοιχείο της υποταγής της θελήσεως ή του εξευτελισμού.

βασανιστήρια ο ακρωτηριασμός παρά τη χρήση αναισθητικού, ή η παρεμπόδιση του ύπνου κρατούμενου ή η ανεπαρκής ή ακατάλληλη διατροφή του, διότι οδηγούν καταφανώς σε χειροτέρευση της σωματικής και ψυχικής υγείας.

Πέρα από τον παραπάνω νομοθετικό ορισμό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε και στον ορισμό με βάση τη νομολογία⁶ του ΕΔΔΑ, σύμφωνα με τον οποίο «βασανιστήριο αποτελεί κάθε απάνθρωπη μεταχείριση που προκαλείται ηθελημένα και προξενεί πολύ σοβαρό και άγριο πόνο».

Όμως, διαπιστώνουμε πως ο ορισμός αυτός χαρακτηρίζεται από γενικότητα χωρίς να διαχωρίζει τα βασανιστήρια από την απάνθρωπη ή την εξευτελιστική μεταχείριση και προκαλεί αξιοσημείωτες διαφωνίες και αντιφατικές αποφάσεις.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των υποθέσεων *Mouisel*⁷ κατά Γαλλίας και *Henaf*⁸ κατά Γαλλίας, όπου το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η κράτηση ατόμων με ιδιαίτερα προβληματική υγεία ή προχωρημένης ηλικίας ισοδυναμεί με βασανιστήριο. Αντιθέτως, σύμφωνα με τις αποφάσεις *Matencio*⁹ κατά Γαλλίας και *Gelfmann*¹⁰ κατά Γαλλίας, κρίθηκε ότι συνθήκες κράτησης και οι επιπτώσεις τους στην υγεία ενός ατόμου με αναπηρία στην πρώτη και ενός ασθενούς με AIDS στη δεύτερη δεν εμφανίζουν τόση σκληρότητα ώστε να στοιχειοθετούν απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση.

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι η έννοια των «βασανιστηρίων» στοιχειοθετείται σύμφωνα με τον κοινώς αποδεκτό νομοθετικό ορισμό από την πρόκληση σωματικού ή ψυχικού πόνου με σκοπό την υποταγή της βουλήσεως ή τον εξευτελισμό αλλά ουσιαστικά ζήτημα κρίνεται *ad hoc*.

⁶ Απόφαση του 1978 στην υπόθεση Ιρλανδία κατά Ηνωμένου Βασιλείου.

⁷ *Mouisel v. France*, απόφαση της 14^{ης} Νοεμβρίου 2002, Αρ. Πρσφ. 67263/01.

⁸ *Henaf v. France*, απόφαση της 27^{ης} Νοεμβρίου 2003, Αρ. Πρσφ. 65436/01.

⁹ *Matencio v. France*, απόφαση της 15^{ης} Ιανουαρίου 2004, Αρ. Πρσφ. 58749/00.

¹⁰ *Gelfmann v. France*, απόφαση της 14^{ης} Δεκεμβρίου 2004, Αρ. Πρσφ. 25875/03.

β) επιτακτική ανάγκη προστασίας θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων

Η απαγόρευση των βασανιστηρίων ως ρητή και απόλυτη νομοθετική ρύθμιση δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή δίχως την αναφορά στα δικαιώματα που πλήττονται καίρια τα οποία η εν λόγω απαγόρευση επιδιώκει να προστατεύσει. Σε πρώτο επίπεδο τα βασανιστήρια, η απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση προσβάλλουν κατάφορα το θεμελιώδες δικαίωμα στη **σωματική και ψυχική ακεραιότητα (7§2Σ)**. Η πρόκληση έντονου σωματικού ή ψυχικού πόνου που οδηγεί σε υποταγή βουλήσεως ή εξευτελισμό και αποκλείει τη δυνατότητα αντίδρασης δεν είναι δυνατόν για κανένα λόγο να είναι επιτρεπτή.

Το φαινόμενο του βασανισμού και της απάνθρωπης μεταχειρίσεως απαντάται πολύ συχνά στους κρατούμενους των φυλακών. Ο εγκλεισμός τους στις φυλακές αποτελεί την προβλεπόμενη ποινή (η οποία προβλέπεται από ισχύοντα νόμο, 7§1Σ) που εκτίουν ύστερα από σχετική δικαστική απόφαση και δίκαιη δίκη. Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει αναφορά στα **όρια του ποινικού κολασμού** και στις επιτρεπόμενες ποινές. Τα βασανιστήρια σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν ποινή και αποδοκιμάζονται ρητά, όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω υπό §4, ως τέτοια.

Το σύνηθες φαινόμενο του εξευτελισμού των κρατουμένων, της χειροτέρευσης της ήδη επιβαρυνμένης ψυχικής τους υγείας και της πρόκλησης σωματικού πόνου θίγει ένα ακόμη θεμελιώδες μητρικό δικαίωμα, αυτό της **ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας (2§1 Σ)**.

3. Δικαίωμα ψυχικής και σωματικής ακεραιότητας:

α) Συνταγματική προστασία

Το δικαίωμα που πλήττεται εκ πρώτης όψεως από το βασανισμό ενός ατόμου είναι αυτό της σωματικής και ψυχικής του υγείας. Το εν λόγω δικαίωμα δεν προστατεύεται ρητώς στο Σύνταγμά μας¹¹. Ορίζεται όμως σαφώς στο άρθρο 7§2 Σ ότι «Τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας, ή άσκηση ψυχολογικής βίας, καθώς κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύονται και τιμωρούνται, όπως νόμος ορίζει» Τα βασανιστήρια απαγορεύονταν ήδη από τα προηγούμενα Συντάγματα¹², όμως, η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967 αλλά και η διεθνής διάδοση των βασανιστηρίων οδήγησαν το συντακτικό νομοθέτη σε διεξοδικότερη διατύπωση.

Οι απαγορεύσεις του άρθρου 7§2 Σ αποτελούν υποπεριπτώσεις της γενικής καθολικής απαγόρευσης της προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. **Φορείς** του δικαιώματος της ψυχικής και σωματικής ακεραιότητας είναι μόνο φυσικά πρόσωπα και μόνο πρόσωπα εν ζωή¹³. Το δικαίωμα αυτό απολαμβάνουν τόσο ημεδαποί όσο και αλλοδαποί και ανιθαγενείς.

Η απαγόρευση του άρθρου 7§2 Σ δεσμεύει αμέσως τα κρατικά όργανα και υπερισχύει όλων των αντίθετων συνταγματικών διατάξεων. Επιπλέον, δεν παρακάμπτεται από διαταγές προϊστάμενων οργάνων κατά τις σχετικές διατάξεις υπαλληλικών νόμων ή στρατιωτικών κανονισμών. Ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στο γεγονός ότι το άρθρο 7§2 Σ δεν αναστέλλεται κατά το άρθρο 48§1 Σ (κατάσταση πολιορκίας).

¹¹ Σε αντίθεση με το Γερμανικό Σύνταγμα (άρθρο2§2) που κατοχυρώνει ρητώς το δικαίωμα ζωής και σωματικής ακεραιότητας, Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 249.

¹² Άρθρο 18§1 Σ 1864/1911/1952: «αι βάσανοι απαγορεύονται».

¹³ Π.χ. η αφαίρεση μελών από πτώμα μπορεί να αποτελεί αξιόποινη πράξη, όμως δεν εμπίπτει στα βασανιστήρια ή τη σωματική κάκωση του άρθρου 7§2, Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 255.

Το δικαίωμα σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας έχει υλική¹⁴ και πνευματική υπόσταση. Η σωματική υγεία αποτελεί το **corpus** ενώ η ψυχική υγεία το **animus**, συνθέτοντας το προστατευόμενο συνταγματικά αγαθό.

¹⁴ Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, «Συνταγματικά Δικαιώματα», β' έκδοση, σελ. 412-413.

β) διεθνής προστασία

Πέρα από την Συνταγματική θωράκιση του δικαιώματος ψυχικής και σωματικής ακεραιότητας σε εθνικό επίπεδο έχει δημιουργηθεί το κατάλληλο νομοθετικό υπόβαθρο για την αποτελεσματική προστασία κατά των βασανιστηρίων διεθνώς. Ακολουθεί μια σειρά από ευρωπαϊκές και διεθνείς συμβάσεις που αποσκοπούν σε αυτήν ακριβώς την αποτελεσματική προστασία:

- **ΕΣΔΑ άρθρο 3**, «ουδείς επιτρέπεται να υποβληθεί εις βασάνους ούτε εις ποινάς ή μεταχειρίσιν απανθρώπους ή εξευτελιστικάς»

Η ΕΣΔΑ καταρτίστηκε στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης και υπογράφηκε στη Ρώμη το έτος 1950. Πλέον αποτελεί και μέρος του ελληνικού εσωτερικού δικαίου¹⁵. Ερμηνεύεται κατά κύριο λόγο και εφαρμόζεται από τα αρμόδια όργανα του κράτους. Με την ιεράρχηση που καθιερώνει το άρθρο 28§1 Σ, που αφορά στις διατάξεις εσωτερικού και διεθνούς δικαίου, ο εφαρμοστής της Συμβάσεως επιλέγει, μεταξύ πλειόνων διατάξεων, την ευνοϊκότερη για το προστατευόμενο πρόσωπο ρύθμιση¹⁶. Οφείλει, λοιπόν, ο Έλληνας δικαστής και αυτεπάγγελα να εφαρμόζει τις διατάξεις της Σύμβασης ως εσωτερικό δίκαιο, αυξημένης τυπικής ισχύος¹⁷.

Με τη διάταξη αυτή καθιερώνεται απόλυτη και ανεξίτηλη απαγόρευση¹⁸, για τη διαφύλαξη της αξίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου. Βασανιστήρια ή κακομεταχείριση ή ευτελισμός του ανθρώπου δεν συγχωρείται ούτε σε περιπτώσεις κινδύνου ή κρίσεων καθώς και εν καιρώ πολέμου¹⁹. Επιπλέον, δεν επιτρέπεται ούτε σε βάρος υπόπτου για εγκληματική συμπεριφορά ούτε ανακρινόμενου για τον ίδιο λόγο.

¹⁵ Αρχικά είχε κυρωθεί με το νόμο ν. 2329/1953, αλλά εξαιτίας της αποχώρησης της Ελλάδας από το Συμβούλιο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας κυρώθηκε εκ νέου μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας με το ν.δ. 53/19.9.1974, Φ.Ε.Κ. Α' 256.

¹⁶ Ρούκουνας Εμμανουήλ, «Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων», σελ. 106-107.

¹⁷ Ματθίας Στέφανος, «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα δικαιώματα του ανθρώπου», σελ 13-16.

¹⁸ «Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρώπη», Εκδ. Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, σελ. 40-41.

¹⁹ Η σημασία της απαγόρευσης τονίστηκε με την **μη** αναστολή της με το άρθρο 48§1 Σ (κατάσταση πολιορκίας), όπως αναφέρθηκε υπό §3^α.

Το άρθρο αυτό αναφέρεται σε πέντε διακεκριμένες περιπτώσεις:

- βασανιστήρια
- απάνθρωπη μεταχείριση
- απάνθρωπη ποινή
- εξευτελιστική μεταχείριση και τέλος
- εξευτελιστική ποινή

Οι έννοιες αυτές αναφέρονται ισοδύναμα, χωρίς να γίνεται σαφής εννοιολογική διάκριση²⁰ μεταξύ τους. Βέβαια, μέσω νομολογιακών κειμένων καθίσταται δυνατή η σκιαγράφηση των εννοιών. Πιο συγκεκριμένα, «**απάνθρωπη**» χαρακτηρίζεται η μεταχείριση που επιφέρει σοβαρή ψυχική οδύνη (moral pain) και είναι αδικαιολόγητη, «**εξευτελιστική**» είναι η μεταχείριση που υποβαθμίζει ένα άτομο απέναντι στα άλλα και απέναντι στον εαυτό του και «**βασανισμός**» είναι η απάνθρωπη μεταχείριση που γίνεται με καθορισμένο σκοπό, όπως, η απόσπαση πληροφοριών ή η τιμώρηση ενός ατόμου.

Όμως, οι παραπάνω θέσεις της ΕΕΔΑ συνάντησαν αντιρρήσεις και δεν έγιναν πλήρως αποδεκτές. Επεξηγηματικά, υποστηρίχθηκε ότι ο βασανισμός δεν έχει πάντοτε καθορισμένο σκοπό και η απάνθρωπη μεταχείριση είναι πάντοτε αδικαιολόγητη. Για το λόγο αυτό, η ΕΕΔΑ επανήλθε²¹ και διευκρίνισε ότι το ουσιώδες στοιχείο της παραβίασεως του άρθρου 3 είναι η σοβαρή μορφή της κακής μεταχειρίσεως. Η εκτίμηση της σοβαρότητας εξαρτάται από πολλούς παράγοντες όπως, οι σωματικές και ψυχικές συνέπειες, η ηλικία, η διάρκεια ή βαναυσότητα των πράξεων κ.α²².

Η φράση «ουδείς επιτρέπεται να υποβληθεί» στοιχειοθετεί ατομικό δικαίωμα (και αντίστοιχο δικαίωμα προσφυγής) κατά των βασανισμών και της απάνθρωπης ή

²⁰ Η διάκριση αυτή διαφαίνεται εναργέστερα μέσω της νομολογίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η νομολογία του Δικαστηρίου που αφορά στην «ελληνική υπόθεση», ("The Greek case", E 1969), δηλαδή την προσφυγή τεσσάρων ευρωπαϊκών κρατών κατά της Ελλάδος μετά την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας στη χώρα μας. Για την συγκεκριμένη υπόθεση η ΕΕΔΑ καθόρισε σε μία εκτενέστατη έκθεσή της μια πρώτη δογματική των βασικών εννοιών του άρθρου 3, βλ. Ρούκουνας Εμμανουήλ, ό.π., σελ. 139-140.

²¹ Στην υπόθεση Ireland v. UK 1978

²² Ρούκουνας Εμ. ό.π., σελ. 140.

εξουτελιστικής μεταχείρισης. Η εν λόγω απαγόρευση στρέφεται προς τα όργανα του κράτους.

Τα όργανα της Συμβάσεως έχουν επεξεργαστεί αρκετό υλικό για τη διαμόρφωση νομολογίας, με κύριο χαρακτηριστικό το ολοένα διευρυνόμενο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3.

- **ΔΣΑΠΔ άρθρο 7**, βασανιστήρια, σκληρή, απάνθρωπη και ταπεινωτική μεταχείριση (και άρθρο 10 αναφορικά με τη μεταχείριση των κρατουμένων)

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η απαγόρευση των βασανιστηρίων αποτελεί κανόνα του διεθνούς εθιμικού δικαίου, κατ' άλλους αποτελεί και κανόνα *jus cogens*, με την έννοια ότι δεν επιδέχεται παρεκκλίσεις. Το άρθρο 7 ΔΣΑΠΔ (όπως και το αντίστοιχο άρθρο 3 της ΕΣΔΑ), περιέχει σχηματική διατύπωση που προκαλεί ερμηνευτική δυσχέρεια²³. Η Επιτροπή ΔΣΑΠΔ δεν διαχωρίζει τις τέσσερις έννοιες (βασανισμός, σκληρή, απάνθρωπη, ταπεινωτική μεταχείριση) και προβαίνει μόνο στον διαχωρισμό αν παραβιάστηκε ή όχι το άρθρο 7.

Πάντως, ο βασανισμός διαφοροποιείται από τη νόμιμη επιβολή ποινών οι οποίες προβλέπονται από την εκάστοτε εγχώρια νομοθεσία. Στο σημείο αυτό αναρωτιέται κανείς πώς είναι δυνατόν να συμβαδίζουν οι απαγορεύσεις του άρθρου 7 ΔΣΑΠΔ και οι ορισμένες διατάξεις εθνικών νομοθεσιών. Εξοργιστικό είναι το παράδειγμα των κρατών στα οποία εφαρμόζεται ο ισλαμικός νόμος όπου ο δράστης κλοπής τιμωρείται με ακρωτηριασμό.

²³ Ρούκουνας Εμ. ό.π., σελ. 81.

Η Επιτροπή ΔΣΑΠΔ παρά τη θέση της σχετικά με τις επιβαλλόμενες ποινές κατέστησε σαφές ότι οι απαγορευμένες ποινές και η παράνομη μεταχείριση εξαρτώνται σε κάθε περίπτωση από τη φύση, το σκοπό και τη σοβαρότητά τους²⁴.

- **Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά των βασανιστηρίων και άλλων τρόπων σκληρής, απάνθρωπης και ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας (1984)**

Η ειδική αυτή Σύμβαση κατά των βασανιστηρίων και των άλλων τρόπων σκληρής, απάνθρωπης και ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας υπήρξε απότοκος ελληνικής πρωτοβουλίας και δεκαετούς δυσχερούς διαπραγμάτευσης. Η Επιτροπή των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων επεξεργάστηκε και η Γενική Συνέλευση υιοθέτησε την προστατευτική αυτή Σύμβαση, η οποία κυρώθηκε στην Ελλάδα με το ν. 1782/1988.

Κατά το άρθρο 1 της Συμβάσεως ο όρος «βασανιστήρια»²⁵ σημαίνει κάθε πράξη με την οποία εκ προθέσεως επιβάλλεται από δημόσιο λειτουργό ή άλλο πρόσωπο που ενεργεί με επίσημη ιδιότητα ή από πρόσωπο που ενεργεί με τη συναίνεση ή με την ανοχή τους, έντονη σωματική ή ψυχική οδύνη ή κάνει ένα πρόσωπο να υποφέρει έντονα με σκοπό ιδίως:

- α) να αποσπαστεί από το θύμα ή από τρίτο πρόσωπο ομολογία ή πληροφορία
- β) να τιμωρηθεί το θύμα για πράξη που αυτό ή τρίτο πρόσωπο έχει διαπράξει ή είναι ύποπτο διαπράξεως
- γ) να εκφοβισθεί ή να καταναγκασθεί, αυτό ή τρίτο πρόσωπο σε ορισμένη ενέργεια ή
- δ) τέλος, για άλλο λόγο που βασίζεται σε οποιαδήποτε μορφή διακρίσεως.

²⁴ Ρούκουνας Εμ. ό.π., σελ. 82, βλ. και συσχέτιση με άρθρο 10 ΔΣΑΠΔ, σχετικά με μεταχείριση κρατουμένων.

²⁵ Ρούκουνας Εμμανουήλ, ό.π., κεφάλαιο ΙΧ, μέρος ΙV: ειδικά καθεστώτα, σελ. 260-261.

Ο ορισμός του 1984 είναι πιο περιοριστικός από τις ανάλογες ρυθμίσεις που υπάρχουν στο άρθρο 3 ΕΣΔΑ και 7 ΔΣΑΠΔ. Η προκείμενη Σύμβαση προβλέπει ότι α) το έγκλημα διαπράττεται μόνο από δημόσιους λειτουργούς, κατ' εντολή ή με την ανοχή τους, εν αντιθέσει προς τα άλλα διεθνή κείμενα όπου είναι άνευ σημασίας ποιος είναι ο δράστης, β) η πράξη τιμωρείται όταν γίνεται εκ προθέσεως και τέλος γ) το έγκλημα διαπράττεται όταν η μεταχείριση είναι ιδιαίτερα σκληρή (άρθρο 1§2 και 16§1), ενώ τέτοια προϋπόθεση δεν απαντάται στα προηγούμενα διεθνή κείμενα.

Τα κράτη που υπέγραψαν τη Σύμβαση υποχρεούνται να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα (νομοθετικά²⁶, διοικητικά και δικαστικά) για την πρόληψη και αντιμετώπιση τέτοιων φαινομένων βασανισμού²⁷ ή πράξεων σκληρής, απάνθρωπης και ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας (άρθρο 2 και 10).

Η Σύμβαση ίδρυσε ένα όργανο διεθνούς ελέγχου²⁸, την δεκαμελή²⁹ Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών κατά των βασανιστηρίων (άρθρο 17). Ο προσδιορισμός των αρμοδιοτήτων του οργάνου αυτού είχε διχάσει την Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών. Τελικώς, το έργο της Επιτροπής επικεντρώνεται στην εξέταση περιοδικών εκθέσεων των συμβαλλομένων κρατών για το καθεστώς της Σύμβασης στο έδαφός τους. Μόνο με τη συναίνεση του ενδιαφερόμενου κράτους προβαίνει σε «επί τόπου έρευνες» και εξετάζει διακρατικές και ατομικές αναφορές κατά συμβαλλομένου κράτους για παραβίαση διατάξεων της Συμβάσεως. Η Ελλάδα δεν έχει ως τώρα δεχθεί αυτή την ειδική αρμοδιότητα της Επιτροπής.

- **Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την πρόληψη των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας (1987)**

²⁶ Τα συμβαλλόμενα κράτη οφείλουν να ποινικοποιούν με κατάλληλες νομοθετικές ρυθμίσεις τις απαγορευμένες από τη Σύμβαση πράξεις περιλαμβανομένης και της συμμετοχής και της απόπειρας (άρθρο 4 και 5), Ρούκουνας Εμ. ό.π., σελ. 261.

²⁷ Η Σύμβαση εισάγει ως προς τα βασανιστήρια εξαίρεση από τη γενική αρχή της μη εκδόσεως για πολιτικά εγκλήματα.

²⁸ Παράλληλα με την Επιτροπή κατά των βασανιστηρίων η Επιτροπή των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών έχει αναθέσει σε ειδικό Εισηγητή τη συλλογή σχετικών πληροφοριών σε παγκόσμιο επίπεδο και υποβολή ετήσιας Εκθέσεως.

²⁹ Τα μέλη της Επιτροπής εκλέγονται από τα συμβαλλόμενα κράτη.

Με το νόμο 1949/1991 κυρώνεται από τη χώρα μας μία ακόμη Σύμβαση³⁰ κατά των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας και πιο συγκεκριμένα υπέρ της πρόληψής τους. Πρόκειται για ομοειδή με την προαναφερθείσα Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών αλλά διαφοροποιείται ως προς το πεδίο ισχύος. Πρόκειται για Ευρωπαϊκή Σύμβαση ισχύουσα σε περιφερειακή μόνο κλίμακα. Με την Σύμβαση του 1987 συνίσταται ειδική Επιτροπή για την πρόληψη των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης, σκληρής ή ταπεινωτικής μεταχείρισης ή τιμωρίας (άρθρο 1 κεφάλαιο Ι). Σκοπός της Επιτροπής ως μη δικαστικού μηχανισμού προληπτικού χαρακτήρα είναι η ενίσχυση των προσώπων χρηζόντων προστασίας από βασανισμό ή απάνθρωπη μεταχείριση ή τιμωρία.

Η Επιτροπή οργανώνει επισκέψεις³¹ και με τη βοήθεια εμπειρογνομόνων και διερμηνέων συντάσσει σχετική Έκθεση (άρθρο 10) όπου καταγράφονται λεπτομερώς οι παρατηρήσεις των μελών της Επιτροπής σχετικά με τα γεγονότα που διαπίστωσαν κατά τη διάρκεια της επίσκεψης. Είναι ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα τα συμπεράσματα και οι συστάσεις τις Επιτροπής που παρατίθενται στη σχετική Έκθεση για την Ελλάδα³². Διαπιστώθηκαν πολυάριθμες παραβάσεις των διατάξεων των Συμβάσεων κατά των βασανιστηρίων.

Από τα παραπάνω δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς την ύπαρξη και παράλληλη εξέλιξη πολλαπλών διεθνών κειμένων που ρυθμίζουν το ίδιο και το αυτό αντικείμενο. Διαφαίνεται ένα σύγχρονο **πληθωριστικό φαινόμενο**³³ το οποίο έχει αρνητικές επιπτώσεις στον κύριο και πιο καίριο σκοπό όλων των ρυθμίσεων - την προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, χωρίς συντονισμό και στενή συνεργασία τα περιφερειακά και

³⁰ Η οποία υπογράφηκε στο Στρασβούργο στις 26/11/1987.

³¹ στις περιοχές που αναφέρονται στο άρθρο 2 της Σύμβασης

³² Πρόκειται για την έκθεση της 29^{ης} Νοεμβρίου 1994, Σπινέλλη Κ. Δ., Τσήτσουρα Α., «Κρατούμενοι και δικαιώματα του ανθρώπου», σελ. 123-153.

³³ Ρούκουνας Εμ. ό.π., μέρος Ι χαρακτηριστικά της προστασίας, §7, πληθωρισμός κειμένων, κανόνων και διαδικασιών, σελ. 46-47.

παγκόσμια όργανα ασχολούνται γενικώς και συγχρόνως με το ίδιο αντικείμενο. Ως αποτέλεσμα, η σωρεία των παραγόμενων κανόνων και η διαφορετική νομική τους ποιότητα να προκαλούν σημαντικά προβλήματα ερμηνείας και εφαρμογής.

4. Ποινικός Κολασμός

α) κανόνες επιβολής και εκτίσεως της ποινής

Άμεση σύνδεση με το δικαίωμα της σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας καθώς και την ρητή απαγόρευση των βασανιστηρίων έχει το ζήτημα του ποινικού κολασμού. Ο ποινικός κολασμός πλήττει καίρια την ελευθερία και την προσωπικότητα του κολαζομένου ώστε κρίθηκε αναγκαία η συνταγματική³⁴ προστασία του (άρθρο 7§1Σ). Το Σύνταγμα και η ΕΣΔΑ περιέχουν μια σειρά δεσμευτικών για το νομοθέτη κανόνων³⁵ που αφορούν την επιβολή και την έκτιση της ποινής. Πρόκειται για τους εξής κανόνες:

α) απαγόρευση ορισμένων ποινών (7§3)

β) απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής ποινής ή μεταχείρισης (7§2)

γ) αποζημίωση αδικώς ή παρανόμως καταδικασθέντων (7§4 και άρθρα ΚΠοινΔ 533-545)

Για να κινηθούμε εντός του πεδίου της παρούσης εργασίας θα ασχοληθούμε ειδικότερα με τον υπό β) κανόνα.

³⁴ Πρόκειται για τους εξής θεμελιώδεις κανόνες: α) νομοθετική πρόβλεψη εγκλήματος και ποινής (*nullum crimen nulla poena sine lege*), β) τεκμήριο αθωότητας του κατηγορουμένου (*in dubio pro reo*), γ) δικαστικός κολασμός εγκλημάτων και δ) θεμελιώδεις κανόνες επιβολής και έκτισης της ποινής.

³⁵ Δαγτόγλου, ό.π., τόμος Α' σελ. 329-333.

β) απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής ποινής ή μεταχειρίσεως

Το Σύνταγμα ρητώς αναφέρει στο άρθρο 7§2 την απαγόρευση των βασανιστηρίων, οποιασδήποτε σωματικής ή ψυχικής κάκωσης, βλάβης της υγείας ή άσκησης ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Θεωρώντας ότι το άρθρο 7 αναφέρεται στον ποινικό κολασμό η εν λόγω παράγραφος θα αφορά και στον τρόπο επιβολής της ποινής. Πέρα, λοιπόν, από τις απαγορεύσεις των παραγράφων 1³⁶ και 3³⁷, και στην παράγραφο 2 υπάρχει απαγόρευση. Επεξηγηματικά, απαγορεύεται ποινή η οποία συνίσταται σε βασανισμό, σε σωματική ή ψυχική κάκωση, βλάβη της υγείας και άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Στην απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής ποινής περιλαμβάνονται όχι μόνο οι κύριες ή παρεπόμενες ποινές αλλά και κάθε κρατικός περιορισμός της της προσωπικής ελευθερίας³⁸.

Το πεδίο του ποινικού κολασμού και ό, τι αυτό συνεπάγεται (φυλάκιση, ισόβια κάθειρξη, εγκλεισμός σε ψυχιατρικό κατάστημα κ.α.) αποτελεί δυστυχώς «πρόσφορο έδαφος» για αλλεπάλληλες προσβολές θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και επιβολή βασανιστηρίων. Υπάρχουν υποστηρικτές της άποψης ότι τα συνταγματικά δικαιώματα παραμερίζονται ή περιορίζονται εν όψει ειδικών σχέσεων ή ρυθμίζονται από ειδικότερους κανόνες (όπως, π.χ. ο κανονισμός των φυλακών). Όμως, η ανοχή των βασανιστηρίων και της βλάβης της σωματικής ή ψυχικής υγείας συνιστά κατάφορη προσβολή ανθρωπίνων δικαιωμάτων και όχι μόνο δεν είναι ανεκτή αλλά η σχετική απαγόρευση θεσπίζεται ρητά.

Παρόλο που το ελληνικό Σύνταγμα δεν αναφέρει ρητά στην §2 ότι η απαγόρευση αφορά και στην επιβολή των ποινών υπάρχουν άλλα διεθνή κείμενα που δεν το παραλείπουν. Πρόκειται για τα προαναφερθέντα : ΕΣΔΑ άρθρο 3, «ουδείς επιτρέπεται να υποβληθεί εις βασάνους ούτε εις **ποινάς** ή μεταχειρίσιν απανθρώπους ή εξευτελιστικάς», Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά των βασανιστηρίων και

³⁶ Σχετικά με την απαγόρευση επιβολής ποινής χωρίς νόμο (nullum crimen nulla poena sine lege)

³⁷ Αφορά στις απαγορευμένες ποινές της γενικής δήμευσης και της θανατικής ποινής (όπως έχει τροποποιηθεί με ειδικό νόμο).

³⁸ Π.χ. με την επιβολή των μέτρων ασφαλείας, Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 332.

άλλων τρόπων σκληρής, απάνθρωπης και ταπεινωτικής μεταχείρισης ή **τιμωρίας** (1984) και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση περί προλήψεως των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή ταπεινωτικής μεταχείρισης ή **τιμωρίας** (1987).

5) Σεβασμός της αξίας του ανθρώπου:

α) περιεχόμενο-φορείς-πεδίο ισχύος

Άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διάταξη 7§2 Σ και το προστατευόμενο δικαίωμα της σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας καθώς και με την απαγόρευση των βασανιστηρίων είναι η διάταξη 2§1 Σ, η οποία περιέχει το θεμελιώδες μητρικό δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Στο 7§2 Σ αναφέρεται χαρακτηριστικά: «και άλλες προσβολές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας». Από αυτό συνάγεται ότι τα βασανιστήρια και η ψυχική και σωματική κάκωση συνιστούν μερικότερες προσβολές της αξίας του ανθρώπου.

Ως αξία του ανθρώπου νοείται ο απαραβίαστος πυρήνας της προσωπικότητας του ανθρώπου ως φυσικού υποκειμένου δικαίου, δηλαδή, ως φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων³⁹. Επεξηγηματικά, ανθρώπινη αξία αποτελεί το σύνολο των γενικών υλικών, πνευματικών και κοινωνικών γνωρισμάτων του ανθρώπινου γένους. Ο ορισμός⁴⁰ αυτός αναφέρεται στην υλική (corpus) και πνευματική (animus) διάσταση της ανθρώπινης αξίας. Στα παραπάνω πρέπει να προστεθεί και η κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης αξίας, η οποία την καθιστά τρισδιάστατη (σωματική, πνευματική και κοινωνική υπόσταση), όπως ακριβώς και η ανθρώπινη φύση.

Θεωρώντας ότι όλες οι πλευρές της προσωπικότητας και της ζωής του ανθρώπου προστατεύονται ως ατομικά δικαιώματα σε ειδικότερες διατάξεις του Συντάγματος, το νομικά σημαντικό **περιεχόμενο** της διάταξης 2§1 Σ μπορεί να

³⁹ Όπως, ρητά αναγνωρίζει το άρθρο 34 ΑΚ.

⁴⁰ Δημητρόπουλος Α. ό.π., σελ. 266-267, βλ. προσδιορισμό corpus, animus και κοινωνικής υπόστασης.

προσδιοριστεί περισσότερο αρνητικά παρά θετικά, μέσω των προσβολών που δεν καλύπτονται από τις ειδικές διατάξεις.

Φορείς του δικαιώματος στην προστασία της ανθρώπινης αξίας είναι μόνο φυσικά πρόσωπα. Η προστασία αρχίζει ήδη πριν τη γέννηση του ανθρώπου (αφορά δηλαδή και τον κυοφορούμενο) και τελειώνει με το θάνατο του προσώπου. Δικαιούχοι θεωρούνται όλα τα φυσικά πρόσωπα, τόσο ημεδαποί, αλλοδαποί όσο και ανιθαγενείς. Το Κράτος οφείλει όχι μόνο να σέβεται την ανθρώπινη αξία αλλά να την προστατεύει έναντι τρίτων⁴¹. Συνεπώς, το περιεχόμενο της θεμελιώδους διάταξης του 2§1 Σ είναι αμυντικό *erga omnes* και έναντι του Κράτους. Είναι όμως και προστατευτικό και διασφαλιστικό⁴².

Τέλος, για τον σύντομο προσδιορισμό της έννοιας της ανθρώπινης αξίας δεν θα πρέπει να γίνεται σύγχυση με άλλες συγγενείς έννοιες. Επί παραδείγματι, η ανθρώπινη αξία δεν ταυτίζεται με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, καθώς η τελευταία αναφέρεται κυρίως στην κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης φύσης.

⁴¹ Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1326-1327, αυτή η υποχρέωση του κράτους αντανακλάται στην κρατική επιβολή υποχρεώσεως στους ιδιώτες να σέβονται την αξία του ανθρώπου (π.χ. στο πλαίσιο του Εργατικού Δικαίου)

⁴² Δημητρόπουλου Α. ό.π., σελ. 280-283, σχετικά με το προστατευτικό και διασφαλιστικό περιεχόμενο της διάταξης.

β) συνταγματική θωράκιση

Η ανθρώπινη αξία λαμβάνει Συνταγματική⁴³ θωράκιση για πρώτη φορά το 1975. Σε προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα δεν απαντάται παρόμοια διάταξη. Στο άρθρο 2§1 του ισχύοντος Συντάγματος 1975/86/01 αναφέρεται ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Στο άρθρο αυτό καθιερώνεται αντικειμενική⁴⁴ συνταγματική αρχή (αντικειμενικό δίκαιο) από την οποία απορρέουν ατομικά δικαιώματα (υποκειμενικά δίκαια). Εμπεριέχεται, λοιπόν, διπλή συνταγματική κατοχύρωση, τόσο αντικειμενική όσο και υποκειμενική. Προστατεύεται κατ' αυτόν τον τρόπο ο άνθρωπος και η ανθρώπινη αξία, ενώ παράλληλα κατοχυρώνεται υπέρ κάθε φορέα δικαίωμα ανθρώπινης αξίας.

Ο θετικός χαρακτήρας της αρχής του απαραβιάστου της ανθρώπινης αξίας προκύπτει από τη συνταγματοποίησή της. Πρόκειται για θετική δεσμευτική συνταγματική αρχή και όχι «προγραμματική πρόταση». Δεν αποτελεί απλώς «κατευθυντήρια αρχή⁴⁵» αλλά νομικά πλήρως δεσμευτική διάταξη.

⁴³ Αναφερόμαστε στα ελληνικά δεδομένα, διότι άλλα Συντάγματα, όπως το Ιταλικό και το Γερμανικό συμπεριέλαβαν ειδική διάταξη για την προστασία της ανθρώπινης αξίας ήδη από το 1947 και 1949 αντίστοιχα.

⁴⁴Βλ. Δημητρόπουλου Α., «Συνταγματικά δικαιώματα», τόμος Β', εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσ/κη, 2008, «η διπλή συνταγματική προστασία της ανθρώπινης αξίας-αντικειμενική αρχή και συνταγματικά δικαιώματα», σελ. 254-257.

⁴⁵ Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 1323-1325, Πρόκειται για αρχή, η οποία λόγω της γενικότητας της εφαρμόζεται επικουρικά μόνο έναντι των διατάξεων που κατοχυρώνουν τα διάφορα ατομικά δικαιώματα. Η επικουρική αυτή εφαρμογή της δεν βρίσκει σύμφωνους όλους τους συγγραφείς.

Χαρακτηριστικό της σπουδαιότητας της διατάξεως αποτελεί το αναθεώρητό της. Είναι η πρώτη κατά σειρά διάταξη που ορίζεται στο άρθρο 110§1 Σ, η οποία δεν υπόκειται σε αναθεώρηση⁴⁶. Είναι ευνόητο ότι δεν υπάρχει κώλυμα ως προς την διεύρυνση της προστασίας αλλά ως προς την ελάττωσή της.

Το απαραβίαστο του άρθρου 2§1 Σ αποτελεί ανώτατη **δικαιοπολιτική αρχή**, θέτοντας ως θεμέλιο και ύψιστο αγαθό τον άνθρωπο και την ανθρώπινη αξία, η οποία αποτελεί κατευθυντήρια αρχή του κοινωνικού ανθρωπισμού. Δεν πρόκειται ιδεαλιστική θεωρία, που αποσκοπεί απλά σε ηθική ανύψωση. Ο κοινωνικός ανθρωπισμός αποβλέπει στην πνευματική βελτίωση, εξέλιξη και προαγωγή του ανθρώπου, η οποία δεν είναι δυνατή χωρίς την εξασφάλιση των υλικών προϋποθέσεων.

Επιπλέον, το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας αποτελεί **γενική και ερμηνευτική αρχή**⁴⁷ της έννομης τάξης. Απευθύνεται τόσο προς το Κράτος όσο και προς του ιδιώτες. Επίσης, η νομική της αξία και εφαρμογή δεν αρκείται στην εφαρμογή του κανονιστικού της περιεχομένου, αλλά εκτείνεται και στον προσδιορισμό των άλλων διατάξεων τις οποίες ερμηνεύει η ανθρώπινη αξία.

Τέλος, το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας αποτελεί **καταστατική αρχή της έννομης τάξης**. Η ανθρώπινη αξία αποτελεί τον άμεσο αλλά και έμμεσο σκοπό κάθε νομικού κανόνα. Σε αυτήν βασίστηκε η ενοποίηση της έννομης τάξης και η άμβλυνση της «αιώνιας» διαμάχης ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου. Η αναγωγή της ανθρώπινης αξίας σε καταστατική αρχή της έννομης τάξης δηλώνει την ποιοτική της μεταβολή. Η αρχή του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας προκύπτει σαφώς από τη διάταξη 2§1 Σ αλλά και από άλλες διατάξεις, όπως, 4§1,2 Σ, 5§1,2 Σ, 25§1-4 Σ και 106§2 Σ. Βεβαίως συνδέεται άρρηκτα και με την κρίσιμη διάταξη που μας απασχόλησε στην παρούσα εργασία, 7§2 Σ. Κατ' αυτόν τον τρόπο απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας και απαραβίαστο θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία την εξειδικεύουν, βαίνουν παράλληλα.

⁴⁶ Βλ. Δημητρόπουλου Α., «Γενική Συνταγματική Θεωρία», σελ. 257, 288επ., 292 επ.-Είναι ευνόητο ότι δεν υπάρχει κώλυμα ως προς την διεύρυνση της προστασίας αλλά ως προς την ελάττωσή της.

⁴⁷ Για διεξοδικότερη αναφορά, βλ. Δημητρόπουλου, «Συνταγματικά δικαιώματα», ό.π., Το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας ως δικαιοπολιτική-καταστατική-γενική και ερμηνευτική αρχή, σελ. 257-264.

γ) διεθνής κατοχύρωση

Η ανθρώπινη αξία ως απαραβίαστη αρχή έχει κατοχυρωθεί σε πολλά εθνικά Συντάγματα αλλά σε διεθνές επίπεδο. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών του 1948 έκανε λόγο για «έμφυτη ανθρώπινη αξιοπρέπεια... όλων των μελών της ανθρώπινης οικογένειας». Το 1966 τα προοίμια των Διεθνών Συμφώνων των Ηνωμένων Εθνών για τα θεμελιώδη δικαιώματα επανέλαβαν την φράση αυτή.

Επιπλέον, η Διακήρυξη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Ελευθεριών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (1989) , δεχόμενη την επίδραση του Γερμανικού⁴⁸ Συντάγματος αναφέρεται στο άρθρο 1 στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Τέλος, με το άρθρο 1 προστατεύει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και το Σχέδιο του Χάρτη των Θεμελιωδών Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2000), το οποίο αποτελεί το δεύτερο μέρος του υπό κύρωση σχεδίου Ευρωπαϊκού Συντάγματος⁴⁹.

⁴⁸ Το Γερμανικό Σύνταγμα ήταν το πρώτο που αναφέρθηκε στην «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» και το απαραβίαστό της ύστερα από την απερίγραπτη, θλιβερή εμπειρία του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος.

⁴⁹ Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί η διαφοροποίηση των εννοιών της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας.

6) Παράθεση χαρακτηριστικών υποθέσεων από τη νομολογία:

Όπως αναφέρθηκε υπό §2 η έννοια των «βασανιστηρίων» και της «απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης» διευκρινίζεται σαφέστερα μέσω των αποφάσεων της νομολογίας. Για το λόγο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον η παράθεση ορισμένων αποφάσεων από τη νομολογία του ΕΔΔΑ:

➤ Υπόθεση Τομαζί κατά Γαλλίας (Tomasi v. France⁵⁰)

Το Δικαστήριο έκρινε ότι ο προσφεύγων είχε υποστεί κατά την διάρκεια της προσωρινής του κράτησης ως υπόπτου για τρομοκρατική δολοφονία και απόπειρα φόνου, βασανιστήρια που είχαν αφήσει ίχνη στο σώμα του. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώθηκε από ιατροδικαστές έπειτα από σχετική εξέταση. Το αποτέλεσμα της δίκης ήταν η καταδίκη της Γαλλίας σε καταβολή υπέρ του προσφεύγοντος χρηματικής αποζημίωσης.

➤ Υπόθεση Ακσόυ κατά Τουρκίας (Aksoy v. Turquie⁵¹)

Παρόμοια απόφαση εξέδωσε το ΕΔΔΑ και σε αυτή την υπόθεση: Ο προσφεύγων, μεταλλοτεχνίτης ετών 29, είχε υποβληθεί από την αντιτρομοκρατική υπηρεσία της αστυνομίας στο βασανιστήριο του λεγόμενου «παλαιστινιακού κρεμάσματος». Ο Ακσόυ είχε περιδεθεί γυμνός, με τα χέρια πισθάγκωνα και είχε κρεμαστεί από τους

⁵⁰ Tomasi v. France απόφαση της 27^{ης} Αυγούστου 1992, Αρ. Πρσφ. 12850/87.

⁵¹ Aksoy v. Turquie, απόφαση της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1996, Αρ. Πρσφ. 21987/93.

βραχίονες. Το Δικαστήριο διευκρίνισε⁵² ότι : «μια τέτοια μεταχείριση δεν μπορεί παρά να ήταν ηθελημένη, εμπρόθετη... με σκοπό να δεχθούν οι αστυνομικοί ομολογίες ή αποκαλύψεις από τον υποβαλλόμενο στον βασανισμό. Επιπλέον του σοβαρού πόνου που πρέπει να προκάλεσε του βασανιστήριο αυτό κατά τη διάρκειά του, οδήγησε, σύμφωνα με την ιατρική πραγματογνωμοσύνη, σε παράλυση και των δύο βραχιόνων, που παρατάθηκε για κάποιο διάστημα».

➤ Υπόθεση Τάιρερ κατά Ηνωμένου Βασιλείου (Tyrer v. United Kingdom⁵³)

Το Δικαστήριο έκρινε ότι η ποινή του ραβδισμού που είχε επιβληθεί στον μαθητή Tyrer, λόγω της απρόκλητης κακοποίησης ενός συμμαθητή του, ήταν **εξευτελιστική**. Το ίδιο και η γύμνωση στην οποία υποβλήθηκε ο μαθητής πριν το ραβδισμό. Ως αποτέλεσμα, η Μεγάλη Βρετανία καταδικάστηκε για παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ.

➤ Υπόθεση Οτσαλάν κατά Τουρκίας (Ozalan v. Turkey⁵⁴)

Πρόκειται για την ευρέως γνωστή υπόθεση που αφορά σε προσφυγή του πρώην ηγέτη του Εργατικού Κόμματος του Κουρδιστάν (PKK) Αμπντουλά Οτσαλάν κατά της Τουρκίας. Το Δικαστήριο απέρριψε το αίτημα του προσφεύγοντος ως προς το μέρος που αφορούσε την εκτέλεση της θανατικής ποινής, καθώς έπειτα από αναθεώρηση του Τουρκικού Συντάγματος, η θανατική ποινή είχε μετατραπεί σε ισόβια κάθειρξη.

Όμως, ως προς το μέρος της καταδίκης ενός προσώπου σε θάνατο χωρίς να έχει προηγηθεί δίκη η οποία να πληροί τα κριτήρια της «δίκαιης δίκης» κατά το άρθρο 6 ΕΣΔΑ, συνιστά παράβαση και του άρθρου 3 ΕΣΔΑ, με την έννοια της **απάνθρωπης μεταχείρισης**.

⁵² «Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρώπη», εκδ. Δικηγορικού συλλόγου Αθηνών, ό.π., σελ. 41.

⁵³ Tyrer v. The United Kingdom, απόφαση της 25^{ης} Απριλίου 1978, Αρ. Πρσφ. 5856/72.

⁵⁴ Ozalan v. Turkey, απόφαση της 12^{ης} Μαρτίου 2003, Αρ. Πρσφ. 46221/99.

- Υπόθεση Ντουγκόζ κατά Ελλάδας (Dougoz v. Greece⁵⁵)

Ο Σύριος προσφεύγων Dougoz⁵⁶ κατά το έτος 1983 είχε εισέλθει παρανόμως στην Ελλάδα. Καταδικάστηκε για διάφορα αδικήματα αλλά εξέτισε τις ποινές που του είχαν επιβληθεί. Το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών Πειραιά αποφάνθηκε υπέρ της απελάσεως του. Μεταφέρθηκε στα κρατητήρια της Αστυνομίας, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν απερίγραπτες και απαράδεκτες. Η χώρα μας καταδικάστηκε για παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ, διότι κρίθηκε ότι οι **επικρατούσες στο κρατητήριο συνθήκες** ενέπιπταν στο πεδίο της «εξευτελιστικής μεταχείρισης».

- Υπόθεση Πολτοράτσκι κατά Ουκρανίας (Poltoratskiy v. Ukraine⁵⁷)

Η απόφαση αυτή αφορά στις κακές συνθήκες κράτησης στις φυλακές και κατά πόσο αυτές συνιστούν απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση η οποία επιβαρύνεται αν οι κρατούμενοι έχουν καταδικαστεί σε θάνατο. Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η **απαγόρευση πρόσβασης σε φυσικό φως** καθώς και η μη παροχή δυνατότητας φυσικής άσκησης συνιστούν εξευτελιστική μεταχείριση.

- Υπόθεση Γιάνκοβ κατά Βουλγαρίας (Yankov v. Bulgaria⁵⁸)

Το Δικαστήριο αποφάνθηκε ρητώς όσον αφορά στην συνήθη πρακτική **ξυρίσματος του κεφαλιού ως πειθαρχική ποινή**. Αποτελεί παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ και εμπίπτει στην έννοια της «εξευτελιστικής μεταχείρισης».

- Υπόθεση Κμέτυ κατά Ουγγαρίας (Kmetty v. Hungary⁵⁹)

⁵⁵ Dougoz v. Greece, απόφαση της 6^{ης} Μαρτίου 2001, Αρ. Πρσφ. 40907/98.

⁵⁶ Ομοίως η υπόθεση Peers v. Greece, της 19^{ης} Απριλίου 2001, Αρ. Πρσφ. 28524/95. Αλλά αντίθετη η απόφαση Sakkopoulos v. Greece, της 15^{ης} Ιανουαρίου 2004, Αρ. Πρσφ. 61828/00.

⁵⁷ Poltoratskiy v. Ukraine, με απόφαση της 29^{ης} Απριλίου 2003, Αρ. Πρσφ. 38812/97.

⁵⁸ Yankov v. Bulgaria, με απόφαση της 11^{ης} Δεκεμβρίου 2003, Αρ. Πρσφ. 39084/97.

⁵⁹ Kmetty v. Hungary, με απόφαση της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2003, Αρ. Πρσφ. 57967/00.

Η υπόθεση αυτή αφορά στην **κακομεταχείριση στις φυλακές**. Όταν διαπιστώνονται ανεπάρκειες στις έρευνες για τυχόν ευθύνες, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι υπάρχει παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ, με τη αιτιολογία ότι το Κράτος δεν εκπλήρωσε την διαδικαστική του υποχρέωση.

➤ Υπόθεση Πάντεα κατά Ρουμανίας (Pantea v. Romania⁶⁰)

Στην υπόθεση αυτή κρίθηκε ένα επίσης συχνό φαινόμενο. Αυτό της **επίθεσης** φυλάκων ή **κρατουμένων** σε άλλους κρατουμένους. Το Δικαστήριο υπογράμμισε την ευθύνη του Κράτους για πρόνοια των κρατουμένων, όταν διαπιστώνονται ελλείψεις στον έλεγχο από τις Αρχές και τα όργανα των φυλακών.

➤ Υπόθεση Μ.Κ. κατά Βουλγαρίας (M.C. v. Bulgaria⁶¹)

Πρόκειται για κεφαλαιώδους σημασίας υπόθεση καθώς σχετίζεται με την **εφαρμογή του άρθρου 3 ΕΣΔΑ ως υποχρέωση των κρατών**. Κρίθηκε, λοιπόν, ότι το Κράτος φέρει ευθύνη όταν οι κανόνες του ποινικού δικαίου που έχει θεσπίσει δεν επαρκούν για να παράσχουν προστασία στα πρόσωπα από πράξεις άλλων ιδιωτών.

Η προσφεύγουσα, ένα ανήλικο κορίτσι μόλις 14 ετών, ισχυρίστηκε ότι υπέστη βιασμό από δύο άνδρες. Ο εισαγγελέας έκλεισε την υπόθεση λόγω έλλειψης αποδείξεων και κυρίως λόγω της μη απόδειξης για άσκηση βίας. Το ΕΔΔΑ απεφάνθη ότι η διάταξη του ποινικού δικαίου η οποία απαιτεί απόδειξη προβολής φυσικής αντίστασης για την στοιχειοθέτηση βιασμού είναι ανεπαρκής για την προστασία θυμάτων σεξουαλικών ενεργειών.

Βασιζόμενο το ΕΔΔΑ σε συγκριτικές μελέτες, οι οποίες καταδείκνυαν τάση για μία διεύρυνση του ορισμού του «βιασμού», υποστήριξε ότι το Κράτος μόνο τότε εκπληρώνει τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνει με το άρθρο 3: όταν εξασφαλίζει την ποινικοποίηση και αποτελεσματική δίωξη κάθε σεξουαλικής ενέργειας για την οποία

⁶⁰ Pantea v. Romania, με απόφαση της 3ης Ιουνίου 2003, Αρ Πρσφ. 33343/96.

⁶¹ M.C. v. Bulgaria, με απόφαση της 4ης Δεκεμβρίου 2003, Αρ. Πρσφ. 39272/98.

δεν υπάρχει συναίνεση, ακόμη και αν δεν προβλήθηκε φυσική αντίσταση (από πλευράς του θύματος).

7) Συμπέρασμα

Η κατοχύρωση και έννομη προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί μία σύγχρονη πραγματικότητα. Το δικαίωμα όλων στη σωματική και ψυχική ακεραιότητα και ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου δεν ήταν καθόλου αυτονόητα λίγες δεκαετίες πριν. Η απαγόρευση των βασανιστηρίων, ως θεσπιζόμενη για την προστασία των δικαιωμάτων αυτών, κατοχυρώνεται πλέον ρητά στο άρθρο 7§2 του ισχύοντος Συντάγματος αλλά και από πληθώρα Διεθνών Συμβάσεων (οι οποίες αναφέρθηκαν υπό §3β).

Από την αναφορά στις Διεθνείς Συμβάσεις και σε χαρακτηριστικές περιπτώσεις από τη νομολογία διαπιστώθηκε η σύγκυση που επικρατεί ως προς θεμελιώδεις έννοιες όπως αυτή των «βασανιστηρίων». Το ΕΔΔΑ κρίνοντας ad hoc καθώς και η ΕΕΔΑ αναθεωρούν και αναπροσαρμόζουν την εν λόγω έννοια με αποτέλεσμα να μην υπάρχει κοινά αποδεκτός ορισμός που να μην συναντά αντιρρήσεις. Ένα ακόμη στοιχείο που προκαλεί δυσχέρεια στην αποτελεσματική εφαρμογή των διατάξεων των Συμβάσεων είναι ο πληθωρισμός τους και τα προκαλούμενα μεθοδολογικά προβλήματα εναρμονίσεως πολλαπλών δεσμεύσεων.

Συμπερασματικά, η κατοχύρωση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε Συντάγματα και Διεθνή κείμενα, αποτελεί την μία όψη του νομίσματος. Η αποτελεσματική πρακτική εφαρμογή των θεσπισμένων διατάξεων, η πρόσβαση των

χρηζόντων προστασίας σε ένδικα βοηθήματα, ο συντονισμός των αρμόδιων οργάνων για την αποκατάσταση της διεθνούς νομιμότητας αποτελούν την άλλη όψη, αυτή που βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο και αντιμετωπίζει πολλές δυσχέρειες. Μόνο ο συνδυασμός θεωρητικής κατοχύρωσης και πρακτικής εφαρμογής θα φέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα, την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μόνο τότε η απαγόρευση των βασανιστηρίων από ρητή συνταγματική ρύθμιση θα γίνει πραγματική.

8) Περίληψη

-ελληνική περίληψη

Η απαγόρευση των βασανιστηρίων, ως μεθοδευμένη πρόκληση σωματικού ή και ψυχικού πόνου με σκοπό την υποταγή της βουλήσεως ή τον εξευτελισμό, ορίζεται ρητά στο Σύνταγμα με το άρθρο 7§2 Σ. Η προσβολή αυτή του δικαιώματος της σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας αποτελεί μερικότερη προσβολή του ανώτατου μητρικού δικαιώματος στον σεβασμό και προστασία της ανθρώπινης αξίας, η οποία θωρακίζεται στο άρθρο 2§1 Σ και αποτελεί καταστατική αρχή της έννομης τάξης. Παρά την κατοχύρωση σε εθνικό και διεθνές επίπεδο με σχετικές συμβάσεις απαντώνται κενά και ατέλειες στην αποτελεσματική προστασία κατά των βασανιστηρίων, των οποίων η έννοια δεν έχει λάβει ενιαίο διεθνώς αποδεκτό περιεχόμενο με αποτέλεσμα να υπάρχουν αντιφατικές αποφάσεις και ανεπαρκής δικαστική προστασία.

-αγγλική περίληψη

Torture, as a cause of physical and mental suffering that aims at gaining control of someone's will or provoking humiliation, is explicitly prohibited in article 7§2 of the Constitution. This violation of everyone's right in being physically and mentally secure is directly connected to the superior right of human value (or human dignity),

which is founded in article 2§1 of the Constitution, and is considered as a fundamental principle. Despite national and international attempts to safeguard human rights with several Conventions and Protocols, their protection faces defectiveness. Unfortunately, judicial protection against torture is not as effective as it should be, especially taking into consideration the fact that definitions of “torture” as a term vary in a disturbing way.

Βιβλιογραφία

- Δαγτόγλου Π. Δ., «Ατομικά Δικαιώματα», τόμος Α΄ και Β΄, δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2005.
- Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, «Γενική Συνταγματική Θεωρία», τόμος Α΄, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004.
- Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, «Συνταγματικά Δικαιώματα», β΄ έκδοση Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008.
- Κωνσταντινίδης Ε. Κωνσταντίνος, «Ποινικό Δίκαιο και ανθρώπινη Αξιοπρέπεια», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1987.
- Μάνεσης Ι. Αριστόβουλος, «Συνταγματικά Δικαιώματα-ατομικές ελευθερίες», εκδόσεις Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982.

- Ματθίας Στέφανος, «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα δικαιώματα του ανθρώπου», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999.
- Ματθίας Στέφανος, Κτιστάκης Γιάννης, Σταυρίτη Λουκία, Στεφανάκη Καλλιόπη, «Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρώπη (με βάση τη νομολογία του Στρασβούργου)», Εκδόσεις Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, Αθήνα, 2006.
- Ρούκουνας Ι. Εμμανουήλ, «Διεθνής Προστασία Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», Εκδόσεις Εστία: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου, Αθήνα, 1995.
- Σαρμάς Δ. Ιωάννης, «Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και της Επιτροπής: αναλυτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων». Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1998.
- Σιμιτσή Κωνσταντίνος, «Η απαγόρευση των βασανιστηρίων στη διεθνή έννομη τάξη», Κομοτηνή, 1992.
- Σπινέλλη Κ. Δ., Τσήτσουρα Α., «Κρατούμενοι και Δικαιώματα του ανθρώπου», Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996.
- Χρυσόγονος Χ. Κώστας, «Ατομικά και κοινωνικά Δικαιώματα», τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006.

Νομολογία ΕΛΔΑ

-Ακσού κατά Τουρκίας (Aksoy v. Turkey), απόφαση της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1996,

Αρ. Πρσφ. 21987/93

-Γιάνκοβ κατά Βουλγαρίας (Yankov v. Bulgaria), απόφαση της 11^{ης} Δεκεμβρίου

2003, **Αρ. Πρσφ. 39084/97**

-Γκελφμαν κατά Γαλλίας (Gelfmann v. France), απόφαση της 14^{ης} Δεκεμβρίου

2004, **Αρ. Πρσφ. 25875/03**

-Ενάφ κατά Γαλλίας (Henaf v. France), απόφαση της 27^{ης} Νοεμβρίου 2003,

Αρ. Πρσφ. 65436/01

-Ζόρινγκ κατά Ηνωμένου Βασιλείου (Soering v. United Kingdom), απόφαση της 7^{ης}

Ιουλίου 1989, **Αρ. Πρσφ. 14308/88**

-Ιρλανδία κατά Ηνωμένου Βασιλείου (Ireland v. The United Kingdom), απόφαση

της 18^{ης} Ιανουαρίου 1978, **Αρ. Πρσφ. 5310/71**

-Κμέτυ κατά Ουγγαρίας (Kmetz v. Hungary), απόφαση της 16^{ης} Δεκεμβρίου 2003,

Αρ. Πρσφ. 57967/00

-Ματέντσιο κατά Γαλλίας (Matencio v. France), απόφαση της 15^{ης} Ιανουαρίου 2004,

Αρ. Πρσφ. 58749/00

-Μουιζέλ κατά Γαλλίας (Mouisel v. France), απόφαση της 14^{ης} Νοεμβρίου 2002,

Αρ. Πρσφ. 67263/01

-Οτσαλάν κατά Τουρκίας (Ozalan v. Turkey), απόφαση της 12^{ης} Μαΐου 2005,

Αρ. Πρσφ. 46221/99

-Παντέα κατά Ρουμανίας (Pantea v. Romania), απόφαση της 3^{ης} Ιουνίου 2003,

Αρ. Πρσφ. 33343/96

-Πηρς κατά Ελλάδας (Peers v. Greece), απόφαση της 19^{ης} Απριλίου 2001,

Αρ. Πρσφ. 28524/95

-Σακκόπουλος κατά Ελλάδας (Sakkopoulos v. Greece), απόφαση της 15^{ης}

Ιανουαρίου, **Αρ. Πρσφ. 61828/00**

-Σελμουνί κατά Γαλλίας (Selmouni v. France), απόφαση της 28^{ης} Ιουλίου 1999,

Αρ. Πρσφ. 25803/94

-Τάιρερ κατά Ηνωμένου Βασιλείου (Tyrrer v. The United Kingdom), απόφαση της 25^{ης} Απριλίου 1978, **Αρ. Πρσφ. 5856/72**

-Τομαζί κατά Γαλλίας (Tomasi v. France), απόφαση της 27^{ης} Αυγούστου 1992,

Αρ. Πρωτ. 12850/87